

Sabri Ülgener’de Zihniyet Değişiminin Arka Planı

Nuray Karaca | 0000-0003-0215-9325 | nkaraca@atauni.edu.tr

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji, Erzurum, Türkiye

 <https://ror.org/03je5c526>

Öz

Sosyal bilimler alanında zihniyet araştırmalarıyla dün-bugün bağlamında önemli bir düşünce adamı olan Ülgener iktisatçı, tarihçi ve sosyolog olarak bu alanları birbiriyle ilişkilendirip bilimsel şahsiyetinde de bir araya getirmiş müstesna bir aydındır. Ülgener özellikle din ve iktisat, din ve zihniyet arasındaki ilişkiler üzerinde durarak anlamacı yöntemle çözülme devri Osmanlı toplumunda iktisat zihniyetini, sosyal yapısını, sınıfsal farklılaşmayı ve toplumsal tabakalaşmayı analiz ederek o zihniyetin devam eden etkilerini açığa çıkarmayı amaçlamıştır. M. Weber’in yöntem anlayışı ve bilimsel çerçevesini kendi çalışmalarına uygun bulan Ülgener bu yöntem ve çerçeveyi çalışmalarına başarıyla uygulamıştır. Ülgener disiplinler arası ve bütüncü bir sosyal bilim anlayışına sahiptir. Büyük ölçüde Alman Sosyal Bilimler geleneği ve Alman Sosyoloji okulunda şekillen yorumlayıcı yaklaşımı benimseyen Ülgener zihniyet çözümlemeleri başta olmak üzere çalışmalarında Weber etkisi ile tipolojik yaklaşıma başvurmuştur. Ülgener’e göre bir toplumun ekonomik gelişmesini sadece üretim araçları ve sermaye birikimi değil insanın zihniyeti, değerleri ve ahlakı belirler. Bu zihniyet toplumun çalışmaya bakışı, kazanca yaklaşımı, tasarruf ve israf anlayışı gibi unsurlarla şekillenir. Bu bağlamda çalışmamız önemli toplumsal analizler yapan Ülgener’in ele aldığı konulardan hareket ederek belirli kavramlar üzerinden zihniyet değişiminin arka planının yeniden okunarak analizini içermektedir.

Anahtar Kelimeler

Sabri Ülgener, Zihniyet, Aydın, Ahlak, Modernleşme

Atıf Bilgisi

Karaca, Nuray. “Sabri Ülgener’de Zihniyet Değişiminin Arka Planı”. *Sosyolojik Bağlam Dergisi* 6/3 (Aralık 2025), 486-502.

<https://doi.org/10.52108/2757-5942.6.3.5>

Makale Bilgisi

Geliş Tarihi	25.09.2025
Kabul Tarihi	20.11.2025
Yayın Tarihi	15.12.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	dergi@sosyolojikbaglam.org
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

The Background of Mentality Change in Sabri Ülgener

Nuray Karaca | 0000-0003-0215-9325 | nkaraca@atauni.edu.tr

Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Sociology, Erzurum, Türkiye

 <https://ror.org/03je5c526>

Abstract

Ülgener, an important thinker in the social sciences for his research on mentality in the context of past and present, is an exceptional intellectual who, as an economist, historian, and sociologist, linked these fields and brought them together in his scholarly persona. Analyzing the economic mentality, social structure, class differentiation, and social stratification of Ottoman society during its period of dissolution through an interpretive method, focusing especially on the relationships between religion and economics, and between religion and mentality, Ülgener aimed to reveal the ongoing effects of that mentality. Finding M. Weber's methodological approach and scientific framework suitable for his own work, Ülgener successfully applied this method and framework in his studies. He possessed an interdisciplinary and holistic understanding of the social sciences. Adopting the interpretive approach shaped largely by the German Social Sciences tradition and the German School of Sociology, he employed a typological approach in his studies, particularly in his analyses of mentality, under the influence of Weber. According to Ülgener, the economic development of a society is determined not only by its means of production and capital accumulation, but also by the mentality, values, and morality of the people. This mentality is shaped by factors such as society's view of work, its approach to profit, and its understanding of savings and waste. In this context, our study includes an analysis of the background of mentality change by re-examining it through certain concepts derived from the issues Ülgener addressed in his significant social analyses.

Keywords

Sabri Ülgener, Mentality, Intellectual, Morality, Modernization

Citation

Karaca, Nuray. "The Background of Mentality Change in Sabri Ülgener". *Journal of Sociological Context* 6/3 (December 2025), 486-502.

<https://doi.org/10.52108/2757-5942.6.3.5>

Article Information

Date of Submission	25.09.2025
Date of Acceptance	20.11.2025
Date of Publication	15.12.2025
Peer-Review	Double anonymous review - Two External Reviewers
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Similarity Check	Done – Turnitin
Conflict of Interest	No conflicts of interest have been declared.
Complaints	dergi@sosyolojikbaglam.org
Use of Artificial Intelligence	No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
Copyright & License	Authors of articles in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC-ND 4.0.

Giriş

Ülgener gelişmekte olan ülkelerin iktisadi meselelerinin kökeninde yatan sorunu bir zihniyet meselesi olarak görür. Türkiye’de sosyal bilimler geleneğinde anlamacı yöntemi ilk defa kullanan Ülgener Weber’in konu ve yöntem birlikteliğini çalışmalarına yansıtır. Weber’in modern Batı kapitalizmi ve rasyonalizmin kültürel anlamı ve önemi üzerinde yoğunlaşmasının sebebi onun sosyolojik soruşturmanın insan varlıklarının kültürel varlıklar ya da kültür menşeli oldukları gerçeğinde kök saldığını düşünmesinden ileri gelir. Ülgener Weber’de kendi alanına uygulayabileceği bir yöntem ve çerçeve bulmuş, bu yöntem ve çerçeveyi kendi çalışmalarına incelikle işlemiştir. Ülgener, Weber’in ayrıcalıklı iktisadi ahlak kategorisinin aksine, iktisadi ahlakı iktisadi zihniyetten ayırmaktadır. Ülgener’e göre iktisadi ahlak ve iktisadi zihniyet, örtüşebilen ancak çoğu zaman birbirinden ayrılan iki ayrı kategori olarak sınıflandırılmaktadır. İktisadi ahlak uygun davranışı ortaya koyarken, iktisadi zihniyet sosyal aktörlere iktisadi faaliyette bulunmaları için gerekli çerçeveyi sağlar. Ahlak olması gereken, zihniyet gerçekte olandır. Weber’in çalışma çerçevesinde yaptığı bu tür yerinde düzeltmelerle Ülgener bu çerçeveyi Osmanlı-Türk toplumsal gerçekliğine uygulanabilmesinin şartlarını oluşturarak uygulamıştır. Bu yüzden Weber’le kurduğu entelektüel etkileşim ve diyalogun iyi anlaşılması gerekir. Weber’in kavramlarını ve araştırma planlarını kullanan Ülgener Alman Sosyal Bilimler geleneği içinde ortaya çıkan doğa bilimleriyle tinsel bilimlerin ayrımını benimser. Tabiat biliminin pozitif olarak dış verilere dayalı açıklayıcı metoduna karşı, tinsel bilimlerin anlam ve ruh yönüne yönelik anlamacı yöntem Ülgener’in metod anlayışıdır. Ülgener metodolojisine dayanarak elde ettiği verileri tarihsel sebep sonuç ilişkisi içinde başarılı bir şekilde ortaya koymuştur.

1. Zihniyet Kavramı

Ülgener zihniyet kavramını esas olarak çözülme devri Osmanlı toplum yapısının sınıf ve toplumsal tabakalaşması çalışmalarının alanını oluşturur. Osmanlı devletinin siyasal ve coğrafi bakımdan üstün olduğu bir çağda iktisadi gelişmeler bakımından çözülmeye başladığını tespit eden Ülgener’e göre bu çözülüşün müzmin sebeplerinin kar ve teşebbüs zihniyetinin Osmanlı toplumunda güdük kalışı ve rasyonelleşmemesi oluştururken bu çözülüşü hızlandıran ve tamamlayan sebepler büyük ölçüde siyasi niteliklerdir.¹ Ancak çözülüşün asıl ve kalıcı sebepleri zihniyet alanındadır. Ülgener çözülüş devri Osmanlı iktisat zihniyetinin en belirgin niteliğini tüketim zihniyeti olarak belirler. Tüketim zihniyeti yaşama üslubu olarak durgun atıl bir hayat anlayışıyla tamamlanır. Ülgener çözülme devri Osmanlı toplumunun zihnen ve iktisaden bir ortaçağlaşma ve esnaflaşma yaşadığını

¹ Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. (İstanbul: Der Yayınları, 1981a).

gözlemler. Osmanlı'da rasyonel iş örgütlenmesinin ortaya çıkamamasının en önemli nedeni bu açıdan zihniyet meselesiyle ilişkilendirir. Ülgener'e göre Batı ile Osmanlı arasında oluşan farklılığın kökenlerini de bu aşamada aramak gerekir. Ülgener'e göre zihniyet din, iklim, coğrafya, tarih vb. birçok etkenin bir araya gelmiş olarak oluşturduğu bir kültürel bileşimdir. Ülgener'e göre bu zihniyetin yol açmış olduğu durgun yaşam anlayışı ve para kazanma hırslarının rasyonel yollar haricinde gayri meşru ve hayal mahsulü yollarla tatmini vb. etkileri Cumhuriyetle beraber zayıflamışsa da büsbütün ortadan kalkmamıştır. Ülgener'in çözülme devri Osmanlı İktisat zihniyetinin analizi büyük ölçüde Weber'in izlerini taşır. Weber'in kavramlarını ve araştırma çerçevesini kullanan Ülgener bunlar aracılığı ile Osmanlı Türk toplumun iktisadi zihniyetini, çözülme devri sosyal yapısını ve toplumsal tabakalaşmasını incelemiştir. Aydını en fazla meşgul eden sorunun Batı karşısında niçin geri kaldık sorusu olduğu düşünülürse zihniyet araştırmalarının ve bu araştırmaların sonuçlarının önemini değerlendirmede Ülgener sadece Osmanlı Türk toplumunun iktisadi zihniyetinin bir muhasebesiyle yetinmez. Bu zihniyetin günümüzde süregelen etkilerini de açığa çıkartmaya çalışır. Ona göre bu zihniyetin olumsuz etkileri kısmen de olsa Türk modernleşmesinde de görülmektedir. Bu açıdan günümüz Türk toplumunda eksikliği çekilen unsur iktisadi gelişme bağlamında madde ve malzeme, finansman değil yetişmiş insan unsurudur.

Batı'da Rönesans ve Reform ile başlayan Aydınlanma süreci, sosyo-kültürel gerçekliğin içerisinde de kendini göstermiştir. Bu süreçten sonra kilisenin etkisinde bulunan siyaset, bilim ve akıl gibi toplumun temel taşları sayılacak kurumlar kilisenin baskısından kurtulmuştur. Bu süreç Batı'da bir ilerleme olarak addedilirken, kilise tarafından kabul edilen metafizik erini mutlak akla bırakmıştır ve bu dönüşümden sonra akıl, kilise ve onun yaptırımlarına karşı üstün bir konuma gelmiştir.² Batı'da bu tür ilerlemeler gerçekleşirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerileme süreci yaşanmaya başlamıştır. Özkiraz'a göre Ülgener çalışmalarında bu geri kalmışlığın nedeni üzerinde durmaktadır. Özkiraz'ın ifadesiyle "Osmanlı toplumu ile Batı'nın birbirinden ayrılış noktası Sabri Ülgener'e göre 'kazanma ihtirası' ya da 'kabına sığmayan macera hevesinin birinde bulunup diğerinde bulunmaması değil, tarihsel zihniyet farklılaşmasıdır."³ Ülgener'e göre zihniyet, hangi yönde benimsenmiş ise o yönde ezbere tekrarlanan kaide ve kuralların toplam ifadesidir. Ülgener zihniyeti, ahlâk kuralları ve dini kurallardan ayırt etmektedir. Ona göre faiz yasağı ve zekât iktisâdi bir faaliyet olarak görünmektedir ancak bunlar dinin temel yasakları ya da emridir. Burada bir sorun olmamakla beraber kişinin iç dünyasında bir etki uyandırırsa ahlaki tavır burada ortaya çıkmaktadır. Ülgener iktisâdi zihniyet ve ahlâk arasındaki ayrımı şöyle ifade eder;

² Sabri F. Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. (İstanbul: Der Yayınları, 1981b), 35.

³ Ahmet Özkiraz, Sabri F. Ülgener' de Zihniyet Analizi, (Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 143.

“İktisat ahlâkı ve iktisat zihniyeti. Biri uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi, diğeri gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı. Gerçek davranışında sürdürdüğü diyoruz bununla anlatmak istediğimiz söz konusu değer ve inançların içe dönük bir ideal ve özleyiş tablosunda kalmayıp belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halde fiil ve adeta elle tutulur bir gerçeklik kazanmış olmasıdır.”⁴ Özetle İktisat ahlâkı, iktisadi tavır ve davranışlar üzerine yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deneyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür. İktisat ahlâkı dünya ilişkileri karşısında kişiyi kulluk görevi ve yükümlülüğünün idrakinde olarak belli tavır almaya çağırان saik ve motiflerin topluca ifadesi olarak kabul edilir.⁵

Ülgener'e göre zihniyet ve ahlâk arasında kesin net bir ayrım ya da ölçü yoktur. Ölçünün olmaması sınıflamamanın olmayacağı anlamına gelmemektedir. İktisat ahlâkı, diğer taraftan, belli bir çağın (veya çevrenin) ahlâk anlayışı olarak bir mana taşıyacaksa, değer ölçüleri ile tek ve dağınık grupları değil, geniş ve yaygın bir çevreyi muhatap alması gerekir. Hiçbir çağ, aslına bakılırsa, tek ve homojen bir dünya görüşü ile temsil edilmez. Çağın mümkün olsa da bir kesiti alınacak olsa, üzerinde kârına karışık, hatta biri öbürüne taban tabana zıt telkinlerin yan yana sıralandığı gözden kaçmaz. Aralarında hangilerine öncelik verileceği bir durumda çoğunluğa bakarak halledilecek bir sorudur öyle ki dar ve dağınık kişi veya gruplar bir yana, hangi akım kütle ile yaygın ve içten temas çizgisini sürdürüyorsa ağırlığı o tarafa kaydırmak gerekir.⁶ Nitekim Max Weber “Protestan Ahlâkı ve Kapitalist Zihniyet” üzerinde dururken sebep ve sonuç zincirinin yalnız bir halkasına eğildiğini belirtmeye bilhassa önem vermiş, daha sonraki incelemelerinde dünya dinlerinin iktisat ahlakını gözden geçirirken sözü bu defa ekonomik faktörün ve sosyal tabakalaşmanın din üzerindeki etkilerine getirmiştir. Bütün bunlarla beraber, Weber belki Marx'la aynı kaderi paylaşarak acele ve yanlış yorumlanmaktan yakasını kurtaramamıştır. Ülgener'e göre bu bir hatadır çünkü kaba ve ters anlaşılmış bir tarihi maddecilik tezine karşı Max Weber'in “Protestan Ahlâkı ve Kapitalist Zihniyet” ile sosyal etkilemeyi tam tersine çevirerek olup biten her şeyi fikir tarafına kaydırmak istediği sanılmıştır. Oysa Ülgener Weber'in hiçbir zaman okuyucuyu sivri ve dört köşe çözümler karşısında tercih yapmaya zorlamadığını ifade eder. Ona göre Weber'in peşinde olduğu büyük dava iktisadi ve sosyal olayların geride ideolojik unsuru yoğurup peşlerine takmadan önce, bizzat kendilerinin ne dereceye kadar fikri faktörlerle içten ve derinden işlenip etkilendiğini açıklamaktan ibarettir.⁷ Bunun üstünde ve ilerisinde Weber hazır reçetelere bağlanıp kalmayı şiddetle reddetmiştir. Nitekim tek yanlı bir maddeciliğe karşı yine tek yanlı bir idealizmi savunduğu

⁴ Sabri F. Ülgener, Makaleler, (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 17.

⁵ Ülgener, Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlâkı, 23.

⁶ Ülgener, Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlâkı, 20.

⁷ Ülgener, Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlâkı, 22

fikrine karşı çıktığı gibi, yeri ve sırası geldikçe bir kısım inançların yaşanan toplum gerçeğinin belirgin izlerini taşıdığını, hattâ o gerçek içinde saklı bir takım maddî-politik çıkar hesaplarının ideolojik bir yansıması halini almış olabileceğini de saklamamıştır. Nitekim İslam'da Emevilerin bir takım politik ayak oyunları ile iktidarı ellerine geçirdikten sonra kaderciliğe dört elle sarılmaları, Weber'e göre, halkoyuna ilahi bir takdir olarak kabul ettirme gayretinden başka bir sebebe bağlanamazdı.⁸ Bu her halde maddeci tarih yorumunun bir başka açıdan ileri ve sivri örneğidir. Fakat her ne suretle olursa olsun, faktörlerin zincirleme dizisinde Max Weber'in bir ucu diğerine feda ettiği söylenemez. Bunu Weber'in kendisi belki herkesten açık dile getirmiştir. İktisat ahlâkı iktisadi organizasyon şekillerinin basit bir fonksiyonu olmadığı gibi, o şekilleri kendi başına ve kendi içinde yoğurup biçimlendirdiği de söylenemez. İktisat ahlâkı hiçbir zaman yalnız din ile tayin edilmiş değildir. Bilâkis ekonomik-coğrafi faktörlere ve tarihi olgulara geniş ölçüde bağlı olmak üzere kendine has bir kuruluşa sahiptir ve bu haliyle insanın dini veya diğer türlü manevi etkenlerle dünyaya karşı takındığı tavır ve davranıştan ayrı ve bağımsız bir varlık sürdürdüğü söylenebilir. Ama yine de iktisat ahlâkının determinantlarından biri yaşama tarzını düzenleyen dini motiflerdir. Bu motifler de tabiatıyla coğrafi, politik, sosyal, millî sınırları içinde ekonomik ve politik faktörlerle derinden etkilenmiş olabilirler. Bütün bu bağlantıları teker teker göz önüne sıralamaya kalkmak işi sonsuza sürmekten başka bir şey değildir. Ülgener Max Weber'in iktisat ahlâkını oluşturmada sosyal tabakalaşmanın rolüne de dikkat çeker. Hemen her dinde, ona göre, yaşama türünü ve iktisat ahlâkını belirleyen ve bir çeşit sözcülüğünü yapan tabakalar vardır.⁹ Çağın ahlâk alayışı her şeyden önce onlarda şekillenmiş görünür. "Yahudilikte yurtlarından sürülmüş, daha çok ortada sınıftan kurulu bir "parya" halkının din ve ahlâk anlayışı; Hristiyanlığın kuruluşunda gezginci esnaf ve zenaatkâr diyâneti; İslâm'da ilk zamanlar cihad erlerinin ve arkasından tasavvufu beraber tekke ve tarikat mensubu küçük burjuva topluluklarının (esnaf başta) yaydığı ve yaşattığı inançlar." Bütün bunlarla beraber Max Weber yanlış bir yoruma açık kapı bırakmamak için bir noktayı daha açıklamadan geçmemiştir. Herhangi bir, dinin tipik temsilciliğini sürdüren sosyal tabakadan söz etmek dinin bütünü ile o tabakaya bağlı olduğunu, o düzenin basit bir fonksiyonu maddi ya da fikri çıkarlarının bir yansıması, ideolojisi sayılabileceğini söylemek demek değildir.¹⁰ Sosyal tabakalarda zamanla değişmeler olmuştur ve olacaktır. Belli bir inanç türü, bir kere şekillendikten sonra değişik çevre ve tabakalarda etkisini sürdürmeye devam eder.

⁸ Ülgener, Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, 23.

⁹ Ülgener, Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, 23.

¹⁰ Ülgener, Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, 24.

2. Halk, Bürokrat, Aydın

Ülgener aydının rolü ve fonksiyonlarının çeşitlilik gösterdiğini ifade eder. Sözü edilen fonksiyonlardan en önemlileri; kültürün değişimine öncülük etmek, değişeni daha popüler ve yaygın hale getirmek, yeni bir zevkin ve üslubun öncülüğünü sürdürmek, halkın politik, sosyal tercihlerini etkilemek olarak sıralar. Aynı konuda Ülgener aydının fonksiyonlarını yüksek kültürü yaratmak ve yaymak, milli ve milletler üstü modeller kurmak, ortak kültürler geliştirmek ve politik roller oynamak diye sıralayan Shils'in görüşlerine de katılır. Aydın bütün bu fonksiyonları ile farklı dallara ve disiplinlere konu olmuştur.¹¹ Bunların dışında söz ve ses sahibi olma özelliği aydının değişmez misyonudur. Aydın ses ve sözü mümkün olduğu kadar soyut, genel ifade ve semboller halinde çevreye iletme gücü ve alışkanlığına sahip kişidir. Aydın, mantık kuvvetini ve üstünlüğünü bununla ispatlamış olacağına inanır. Nitekim Shils'e göre, aydınlar konuşma ve ifadelerinde, toplumun diğer üyelerinden çok daha sık olarak tabiat ve evren üzerine genel kapsamlı ve soyut biçimde semboller kullanan kişilerin toplamından oluşur.

Ülgener'in yaklaşımıyla Ülkemiz aydınına tanımada kaba bir ayırım olarak Tanzimat öncesi ve sonrasını göz önüne alabiliriz. Tanzimat öncesinin aydını, anladığımız kadar, hiç bir zaman belli bir statünün adamı olmamıştır. Tek ve dağınıktır. Şahsi öcünü ve çıkar hesaplarını daima başkalarının desteğinde, onları doldurup işleyip kavgaya sürmekle almaya ve karşılamaya çalışmıştır. Ülgener'in ifadesiyle Türkiye, bildiğimiz ölçü ve unsurlar ile aydın tipine Tanzimat'la beraber ve ondan sonra varır. Aydın artık belli bir statünün adamıdır. Edip, yazar, gazeteci, devlet memuru (bürokrat), bir hizip veya partinin temsilci ve sözcüsüdür ve yine köklü değişiklik olarak aydında görülen şey artık sesini duyurmada matbaa, gazete ve dergi ile beraber dilin yerini kalemi almıştır. Etkilenecek kitle de bununla artık dört duvar arasından dışarı çıkmıştır. Her haliyle geniş, anonim bir yığın ve karşısında sırası ile Tanzimat ve sonrasının aydını, bürokrat aydın ile bugünün sol aydınıdır. Ülgener'in vurguladığı gibi Tanzimat aydını için belirttiği aydın-yığın ilişkisinde bir taraftan Batıyı örnek alan varlığını bizzat Batı'nın onayına borçlu olan aydın tipi diğer tarafta gelişmelerin dışında ve etkisiz kalmış geleneksel yaşamını sürdüren halk kitlesi. Ülgener Tanzimat ve sonrasının aydını (Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler başta) Saray ve Bâbı Âli'den ve kendi seviyelerindeki okuryazardan öteye halkla diyalog kuramadığını Bürokrat aydının tabana tepeden bakan ve küçümseyen tavrı ile kütleye devamlı yabancı, hatta yaban kaldığını söyler.¹² Cumhuriyet'in de aynı sorunla karşı karşıya olduğunu "halka rağmen halk için" "halka doğru" tezlerinde görmekteyiz. Cumhuriyetin bürokrat yönetici aydını toplumu dönüştürmede devlet tarafından verilen görevi yerine getirmeyi aydın misyonu ile üstlenmiştir.

¹¹ Ülgener, Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, 67.

¹² Sabri F. Ülgener, Zihniyetler Aydınlar ve İzm'ler, (Ankara: Mayaş Yayınları, 1983), 73

Ülken'in yenileşme hareketlerinin ortaya çıkardığı durumu ifade etmek için kullandığı kültür ikiliği ve Ülgener'in ifade ettiği Aydın-yığın ilişkisindeki diyalog sorununun nedenini aydın bürokrat karışımında aramak gerekir. Müfettiş ve vali olarak, kaymakam olarak halka üstten, yukarıdan bakan ve yanına kolay yaklaşılamayan yönetici takım aynı zamanda diplomalı aydının ülke çapında başlıca örneğini vermiştir. Batıda entelektüel deyince hatıra ilk planda fikir ve edebiyat adamı geldiği halde, bizde aydın okuryazarla beraber onun üst kademede bürokratla kaynaşmış türü akla gelir. Ülgener aydının üstten bakışının halkta yarattığı rahatsızlığı dile getirir.¹³ Bizde aydın bir yanda her şeyin en doğrusunu kendi bilen öte yandan yetki ve uygulama alanında her şeye gücü yeten dediği dedik bir kuvvet ve iktidar odağıdır der. Batıda mantığı, çenesi ve kalemi sürekli işleyen aydın hiçbir zaman haddini bildirme cihazı değildir. Biz de ikisi bir arada hem dili dönen hem gücü yeten bazen aynı kişi bazen ayrı fakat biri öbürünün devamlı destekçisidir. Ülgener'e göre iki sıfatın aynı kişide vücut buluşu halk nazarında aydını sevimsiz hale getirmiştir.¹⁴ Ülgener değişim sürecini açıklarken halk, bürokrat ve aydın ilişkisinin tabana kadar inebilen bir demokratlaşma süreci içinde eski gerginliğini yavaş yavaş kaybettiğini bürokratin bıraktığı boşluğa bir başka kanattan sol entelektüelin gelip yerleştiğini ve bu entelektüelin giyim kuşamı ile saç sakalı ve çetrefilli Türkçesi ile farklı bir tip olduğunu vurgular. Tanzimat aydını ve bürokrat aydın gibi günümüzün sol aydının da birbirini fena halde yıpratın ve küçük düşüren kısır çekişmeler içinde olduğunu dili ve davranışı ile kitle karşısında kendini yabancı kalmaya mahkûm ettiği eleştirisini yapar. "İster iktidardan yana, ister iktidara karşı, aydın ihtirasları yolunda yığının yakasını bırakmayı asla düşünmemiştir" der. Ülgener'e göre yığınla beraber oluş ve onu etkileme çabası aydının bildiğimiz fonksiyonunun ta kendisidir. Tavır aynıdır eldeki ikbal mevkiini sıkı sıkıya korumak veya ikbal kapısından uzak tutulmanın öcünü almak. İzlenen yol ve yöntem de birinden diğerine değişik olsa da her ikisi de aydını yığında destek aramaya götürmüştür.¹⁵

3. İktisadi Ahlak ve Din

Ülgener'e göre iktisat ahlakının bileşenlerinden sadece biri dini motiflerdir. Aynı şey iktisat zihniyeti içinde söylenebilir. Fakat Ülgener'in özellikle ağırlık verdiği husus dini saiklerdir. Daha açık bir ifadeyle iktisat din ilişkisidir. Bu iki olgunun başka bileşenleri olduğunu söylese de tarih, coğrafya, iklim vb. olduğunu bu hususları çözümlemelerinin dışında bırakır. İktisat zihniyeti gerçek davranışta kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamıdır. Zihniyet dünyaya ve dünya ilişkilerine doğru bir tavır alışır. Hangi devir ve çevrenin zihniyeti ele alınırsa alınsın hepsinin bir sıra ve söz deyim halinde kendine

¹³ Ahmet G. Sayar, Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998).

¹⁴ Ülgener, Zihniyetler Aydınlar ve İzm'ler, 74.

¹⁵ Ülgener, Zihniyetler Aydınlar ve İzm'ler, 91.

çok noktası ve dışa açılma aracı bulduğu görülmektedir. Ülgener iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti konusunda ortaçağ özelliklerini yansıttığımızı belirtir. Ortaçağ tarihte belli bir zaman dilimini göstermektedir. Ancak konuyu ilgilendiren insan ilişkileri onların kuruluşu devam ettirilmesi ve değişmesidir. Temel kıymetler açısından lonca ahlakı geleneksel sanat ve meslek anlayışı, durgun ve atıl bir hayat görüşü din gayretinden zuhur eden mistik bir havayla kuşatılır.

Ülgener Osmanlı çözülme devri iktisat zihniyetinin analizini “Zihniyet ve Din” adlı kitapta teorik bir temele oturtur. Bu teorik temel Weberci din ve iktisat sosyolojisidir. Ülgener İslam’ın sosyolojik yorumuyla ilgili Weber’i metodolojik tutarsızlıklar ve yanlış değerlendirmeler açısından eleştirerek Osmanlı iktisat zihniyetinin oluşumunda İslam’ın ilk yıllarına ait saf halinin değil sonraki yüzyılları çehresinin etkili olduğunu söyler.

Ülgener Weber’i tutarlı bir şekilde kullanmış olsa da İslam söz konusu olduğunda Weber’in görüşlerine ciddi muhalefet şerhleri koymuştur.¹⁶ Weber İslam toplumlarında kapitalizmin gelişmemesinin nedenlerini iki noktada toplar. Birincisi İslam’ın toplumsal taşıyıcılarının kimliğini soruşturur. Weber’e göre İslam tek tanrıcı bir din olarak ortaya çıkmışsa da başlıca toplumsal taşıyıcıları savaşçılar olduğundan dolayı asketik-dünyevi bir din olarak gelişmemiştir. İslam bir dönüştürüm dini olmak yerine bir uyum dini olarak gelişmiştir. Aynı zamanda tek tanrıcı mesajın asli hüviyeti tasavvufufla birlikte bozulmuştur. Weber’in İslam toplumlarında kapitalizmin gelişmemesine gösterdiği ikinci sebep siyasi sebeplerdir. Buna göre İslam toplumlarının ekonomik ve siyasal yapısı patrimonyalizmden ibaret kaldığı için rasyonel iş örgütlenmesi için gerekli olan şartlar yani bağımsız rasyonel hukuk ve özerk şehirlerin oluşumuna imkan tanımıştır. Bunun sonucunda Batı’da modern rasyonel kapitalizmin gelişiminde etkin olan orta sınıf dindarlığı yerleşmemiştir. Weber’in bu açıdan İslam kapitalizminin gelişmemesine siyasi hukuki yapı da eklenmektedir.

Ülgener’e göre¹⁷ İslam Weber tahlilinde en zayıf halkadır. Tek yanlı ve acele hükümlerdir Weber’in statik, tek boyutlu, tek aktörlü bir İslam tablosu oluşturduğu kanaatindedir. Ülgener İslamiyet’i ele alırken, onun farklı tarih ve coğrafyalarda farklı biçimler alabileceğini düşünür. Bu değişim ve dönüşümleri hesaba katmayanlar tek yanlıdır der.

4. Modernlik ve Modernleşme

Ülgener’in eserlerinde sıklıkla geçen yeni zamanlar kavramı ile modernliğe atıfta bulunduğunu söyleyebiliriz. Modernlik kavramına yer vermeyen Ülgener atıl ve durağan zihniyetin karşıtı olarak anlattığı olgu günümüz sosyolojisinde modernlik ile karşılanmaktadır. Modernlik 15. ve 16. yüzyıllarda önce Batı’da ortaya çıkan daha sonra bütün dünyayı etkisi altına alan global bir değişim ve dönüşüm hareketi olarak

¹⁶ Ahmet Çiğdem, Akıl ve Toplumun Özgürleşimi, (Konya: Vadi Yayınları, 1997),140.

¹⁷ Ülgener, Dünyü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, 49.

düşünülebilir. Bu değişim ve dönüşümler ekonomik, toplumsal, siyasal, dini ve estetik alanlarda kökten farklı bir zihniyete yol açmıştır. Bu zihniyete modern zihniyet denebilir.

Weber modernliği kültürel bir olgu olarak değerlendirir. Rasyonel bir yaklaşımla bu durumu meşrulaştırır. Batıda ki dönüşümlerin evrenselliğinden söz eder. Batı'da ki rasyonelliğin diğer kültürlerin rasyonelliğinden farkı onun toplumsal bir düzlemde tanımlanması ve bu yolla kültür dünyasını oluşturmasıdır. Weber açısından Batı rasyonelleşme süreci iki sonuçla karşımıza çıkar. Bunlardan ilki dünyanın büyüden arındırılışıdır. İkincisi toplumsallaşmanın ürettiği değerler ile bireye verilen değerler arasında bir uyumsuzluğun ortaya çıkmasıdır. Toplumsallaşmanın oluşturduğu değerlerin örgütlenme süreci geri dönüşü olmayan bir süreçtir ve Weber ona Demir kafes adını verir.

Ülgener dünya ticaret yollarının Akdeniz'i terkedip Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmesinin çözülme devri Osmanlı iktisat zihniyetinde bıraktığı izleri soruştururken temel amacı o zihniyetin bugün dahi devam eden etkilerini açığa çıkarmaktır. Ülgener'e göre az gelişmiş ülkelerde zihniyet bakımından eksik olan unsur teşebbüs gücü ya da para kazanma arzusu değildir. Ona göre asıl eksikliği hissedilen şey bu çıkarıcı ve maceracı kuvvetin metodik disiplin bir çalışma ahlakı içerisinde verimli kılınamayışıdır. Ancak Türkiye'nin giriştiği iktisadi yenilenme hamlesi Batı ile Türkiye arasında var olan zihniyet farkını gözle görülecek biçimlerde azaltmıştır. Ülgener'e göre Tanzimat'tan itibaren bazı düşünce hareketlerinin aydınlar tabakasında başlattığı fakat başaramadığı zihniyet dönüşümünü Cumhuriyet Türkiye'sinde yol, tarım ve sanayi devrimi üstlenmiş bulunmaktadır.

Dini modernite kavramı, Weber'in modernite anlayışının temelinde yatar ve bu kavram Türk modernleşmesini de anlamlandıracak bir kavramdır. Ülgener ise iktisadi modernleşme ile özellikle Türk modernleşmesinin iktisadi yönüyle ilgilenir. Zihniyet kavramı çerçevesinde asıl eğildiği mesele Türk modernleşmesinin iktisadi durumudur. İktisadi modernleşmenin tepeden inmeci tedbirlerle gerçekleşeceğine inanmak bu yüzden onun en büyük düşmanıdır.

Ülgener tarihsel bir yaklaşımla Osmanlı toplumunda kapitalist dönüşümün gerçekleşememesinin en önemli sebepleri arasında köklerini tasavvuf ve tarikat ahlakının oluşturduğu durgun ve atıl bir iktisat zihniyetinin varlığını gösterir. Ona göre kapitalizm sadece ekonomik bir düzen değil, iktisadi verilerin üstünde ve ilerisinde bir yaşam stili, çevre ve evrene karşı bir tavır ve davranış daha doğrusu o davranış bütününden ekonomik-sosyal hayata dönük tarafı ile alınmış bir kesit demektir. Ülgener de Weber'le aynı kötümserliği paylaşmaktadır. Weber'e göre kapitalizm bir kez yerleştikten modern hayat demir kafesini oluşturduktan sonra manevi desteğe artık ihtiyaç duymaz. Ülgener Cumhuriyet Türkiye'sinin nereye gittiğinden çok nereden geldiğiyle ilgilenir. Tarih ve zamanın yekpare bütünlüğü içerisinde ortaya çıkan olgu ve olayların sürekliliğini içerir. Bu açıdan Cumhuriyet Türkiye'sinin iktisadi modernleşmesi, Osmanlı iktisat zihniyetinden

bağımsız bir biçimde de ele alınamaz. Türk modernleşmesi Osmanlı Sosyal yapısının iktisadi zihniyetinin yaşama stilinin içsel bir dönüşümü neticesinde oluşmaktan çok Batı modernliğinin dışsal baskısı dolayısıyla bu baskıya bir cevap olarak doğmuş ve gelişmiştir.

Ülgener 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren batıda yeni zamanların yaşandığını batının modern kapitalizmi ve rasyonel iş örgütlenmesini gerçekleştirdiğini buna karşı yakın şark ve özellikle Osmanlı-Türk dünyasının bu değişim ve dönüşümü gerçekleştiremediğini tespit eder. Ülgener Batı ile Osmanlı arasındaki bu farklılığın nedenlerini sorgular ve zihniyet analizini bu farklılıkları izah etmek için uygular. Batı ile Osmanlı arasındaki farklılığın kaynağını da zihniyet farklılaşması olarak belirlemiştir.

Ülgener'e göre Osmanlı toplumu yayıldığı geniş alan üzerinde baştan beri ikili bir sosyal yapı özelliği taşır. Bu ikili yapı bir yanda taşra dünyası, öbür yanda merkezden oluşur. Taşra değer ölçüleri ve kuruluşları ile geniş bir taban üzerinde feodal bir düzenin izlerini sürdürürken merkez alt ve üst toplumsal tabakalarla birlikte bürokratlaşma eğilimindedir. Taşrada eşraf, ayan ve tarikat karışımı yarı feodal mistik bir üst sınıf ve tabakanın oluşturduğu iktidar yapısına merkezde bürokratların taşıdığı iktidar katmanlaşması karşılık gelir.¹⁸ Ülgener'e göre her iki tarafta da yükselme ve mesafe almanın yol ve yordamı birbirinden farklıdır. Merkezden bilinen yollar nüfuz, göze girme çeşitli usullerle intisap geçerliyen feodal düzenin yaygın olduğu taşrada soyluluk, asıl ve nesep iddiası egemendir.

Ülgener çalışmalarında 12 ve 13. Yüzyıllardan başlayıp 15 ve 16. Yüzyılın sonlarına dek uzanan geniş bir zaman diliminin çerisinde bu iki sosyal yapının oluşumunu bütün safhalarıyla ortaya koymaya çalışır. Yakın şarkta ortaçağ sonlarına doğru görülen ticaret kapitalizminin 15 ve 16. Yüzyıllarda coğrafi keşifler ve dünya ticaret yollarının Akdeniz limanlarında Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmenin trajik bir sonucu olarak Osmanlı toplumsal düzeni yeniden ortaçağlaşmış bu sosyal yapı ve toplumsal tabakalaşma içerisinde deyim yerindeyse bir tüketim toplumu ve zihniyetiyle birlikte bir rant kapitalizmi gelişmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda iç ve dış pazarlardaki daralmayla beraber Osmanlı ekonomisinde ise kapanma ve tasavvufa yönelme eğilimleri baş göstermiştir. Sözü edilen tüketim toplumu ve zihniyetin dinamikleri ve bu içe kapanık durgun ve atıl hayat üslubunda ve tasavvuftaki mistik unsurların zihniyete olan etkilerinde aranabilir. Ülgener'in tasvir ettiği durgun atıl hayat anlayışı temelde mekâna ve zaman karşı bir mesafe olarak özetlenebilir.

Bu mesafe bilinci mekân noktai nazarından yakın komşuluk biçimleri (aile, sanat ve ticaret ilişkileri) haricinde kalan toplumsal ilişki ve bağlardan uzak kalmayı öğütleyen bir ahlak ve zihniyet tarzı üretir. İnsanı gerekli ve faydalı eylem türlerinden alıkoyan yarın endişesi ortaçağ insanına çok aykırı ve yabancıdır. Bu insan için önemli olan içinde yaşanan anın hakkını vermektir.

¹⁸ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. 31

Orta çağ ahlakının yol açtığı hayat anlayışına kısaca durgun hayat anlayışı denilebilir. Bu hayat anlayışında kendini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar emek ve gayret meşru ve gerekli ondan fazlası gereksiz ve üstelik zararlı kabul edilir. Ülgener'e göre ortaçağ ahlakının oluşumundaki en önemli etkenlerden biri esnaf ve tasavvuf ilişkisidir. Tasavvuf ahlakı gerçekten basit el işçiliğine dayalı bir dünya görüşünün biraz daha kuvvetli çizgilerle ifadesinden başka bir şey değildir. Her sanatın kendi içine kapatılmış olması anlamında kapalı bir ahlaktır. Bu durgun atıl hayat anlayışının sonucunda Osmanlı toplumunda rasyonel iş örgütlenmesini ve modern kapitalizmi meydana çıkaracak olan bir biçimi gelişmemiştir. Ülgener Yakın Şark ticaret ve finans kapitalizminin çözülüşü ile beraber yaşanan süreci ortaçağlaşma olarak niteler. Bu ortaçağlaşma kendini gelenekçilik olarak gösterir. Ona göre gelenekçilik ortaçağ iş hayatında üretim tarzı ve tekniği açısından katı bir muhafazakârlıkla tezahür eder. Gelenekçiliğin ikinci tezahür alanı sosyal yapı ve toplumsal tabakalaşmadır. Sosyal yapıda var olan otorite ve gelenek bağlılığı cemaatleşme ve içe kapanma eğilimlerini güçlendirmiştir.

Sonuç

Türk düşün hayatı içerisinde Ülgener'i anlamak istiyorsak onunla ilgili düşünce sınırlarını netleştirmek gerekir. Ülgener üzerine yapılan çalışmalara baktığımızda çeşitli ölçütlerle çalışmaların sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Fakat Ülgener'in yapmış olduğu değerlendirmeler düşünce coğrafyamızın genel özellikleri göz önünde bulundurularak anlaşılabilir. Onun çıkış noktası da aydınımızın neden Batılılaşamadık, neden kapitalistleşemedik sorusuyla ortaktır. Ülgener yanıtını zihniyet din ve kültür konularında aramıştır. Zihniyet araştırmalarında Weber'in geliştirdiği çalışma çerçevesini ve yöntemini özümseyen Ülgener¹⁹ Weber'in modern kapitalizm oluşumuna dair yaptığı analizlere benzer analizler yapmıştır. Bu analizleri Osmanlı toplum yapısında kapitalizmin niçin gelişemediğini açıklamak üzere uygular.

Ülgener'in çıkış noktası yaklaşık üç yüzyıldır Türk aydını tarafında dile getirilen neden Batılılaşamadık sorusundan farklı bir yön taşımamaktadır. Sorunun yanıtını Ülgener zihniyet din ve kültür konularında aramıştır. Ülgener'in zihniyet üzerine ilk kitabı 1951'de yayınlansa da ilgisi daha öncesine dayanır. 1937 yılında hazırladığı doktora tezi "Yakın Şark İslam Dünyasının İktisat Ahlakı ve Zihniyet" başlığını taşımaktadır. Ayrıca 1941'de doçent olduğunda İktisat Fakültesi Mecmuası'nda yayımlanan "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri" başlıklı makalesi konuya ilgisinin önemini göstermektedir. Ülgener'in zihniyet üzerine olan ilgisini sadece dönemsel durumla ilgili olarak açıklamak eksik olacaktır. Bunu yerine dönemin kültür yönelimli çalışmaların neresinde durduğunu anlamak da önemli olacaktır. Bu anlama çabası içerisinde konuyla ilgili öne çıkan diğer

¹⁹ Ayşe Azman – Nalan Yetim, "Bir Entellektüelin Yüz Çizgileri, Sabri F. Ülgener", *Doğu Batı* 36 (2006).

bir isim Mümtaz Turhan'dır. Özellikle 1950'li yıllarda Türkiye'de sorunlar kültür temelli açıklamaları öne çıkarmıştır. Bu dönemde kültür ve zihniyet çalışmalarının öne çıkardığı ve modernleşmememizin nedenini ilim zihniyetinin eksikliğinde gören Mümtaz Turhan'a Ülgener üzerinden baktığınızda zihniyetle anlatılmak istenen şeyin ne olduğu daha net anlaşılmaktadır. Turhan'da Ülgener gibi Batılılaşamamanın eksikliğini insanda aramıştır. Demokrasiye geçişle Türk modernleşmesi ve Cumhuriyetin hızlı devrimsel dönüşümleri tartışılmaya başlanmış ve bu tartışmalar kültür değişimleri çerçevesinde anlam kazanarak belirlenmiştir. Bu değişim sürecinde Türk toplumu pasif alıcı değil, aktif alıcıdır. Aldığına biçim veren, ihtiyacı olanı alandır. Bu alışı Turhan kültürün milli, medeniyetin beynelmilel olduğunu söyleyerek Gökalp'in kültür medeniyet ayrımını onaylar.²⁰ Turhan'a göre bir *kültürün değişmesinde en önemli şey, rolü oynayan kültür temaslarının mahiyetini tayin etmektir. Öte uyardan hem Ülgener'i hem de Turhan'ı kapitalizm bahsinde ortak bir ideolojik zeminde buluşturan temel öge Türk muhafazakârlığının kapitalizm kavrayışını ekonomi-politik yerine kültürel politik düzlem üzerine inşa etmesinin temel dinamiğini oluşturan kültüralist perspektiftir. Ülgener, kapitalizmin oluşum ve gelişim sürecini ele alırken siyasal ve ekonomik faktörlere ikincil derecede yer verirken, daha ziyade insan unsurunu öne çıkarmıştır. Ona göre kapitalizm, rasyonel insanın ürettiği bir sistemdir ve sadece bir ekonomik düzene değil aynı zamanda bir yaşam biçimine karşılık gelir. Ülgener,

²⁰ Turhan, *Kültür Değişimleri*, 38.

* Malinowski kültür değişmesini "bir cemiyetin mevcut düzenini yani içtimai, maddi ve manevi medeniyetin bir tipten başka bir tipe kalbeden proses" diye tanımlar. Barlett'e göre kültür değişimleri iktibaslar veya kültürlerin karışması ile olur. Kültür değişimlerinin ilk merhalesi küçük bir grubun haricden aldıklarını toplum içine yaymaları ile başlar ki bu gruba yenilikçiler denir. Turhan bu konuda tek tarafı değil karşılıklı yapılanmadan yanadır. Kültür değişmesi değil değişimleri denmesinin anlamı da budur. (Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişimleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987, 24). Bu konuda Güngör, aydınların batılılaşma noktasında kültür değişmesini bir ihtiyaç listesi gibi görmeleri noktasında eleştirir. Bu türlü envanterler hazırlamak belki bizim zihnimizi tatmin eder, fakat cemiyeti tatmin etmez. Güngör'e göre cumhuriyetten önceki ıslahat hareketlerinin teknolojik medeniyeti kazanma noktasında daha şuurulu ve daha isabetli olduğu söylenebilir. Çünkü önceki ıslahat hareketleri cemiyetteki eksik tarafları tamamlama gayreti içinde olmasına karşın cumhuriyetçi kadro bir medeniyet ve kültür değişimi içine girmiştir. Bu yüzden Osmanlı ıslahatçıları, pratik sorunlara önem verirken Türk toplumunun Avrupa'ya benzemesinden ziyade, Avrupa gibi kuvvetli olmasını hedeflemişlerdir. Güngör, toplumun batılılaşması konusunda aynı kaygıları taşıyan, Gökalp'in kültürü muhafaza ederek batıdan alınması gerekenin teknik olduğu düşüncesini, o günün koşullarında ileri bir düşünce olarak ifade eder. (Güngör, Erol. *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1990, 40-41). Fakat Güngör'e göre Ziya Gökalp bu farklılaşmanın sağlam bir zeminini oluşturamadığı için bazı tezatlarla düşmüştür. Gökalp kültür ve medeniyetin kesintisiz devamlılığını gözden kaçırmış hatta zaman zaman bu ikisini diyalektik biçimde açıklamıştır. Güngör'e göre Gökalp'in bıraktığı eksikliği Mümtaz Turhan doldurmuştur. Çünkü Turhan'a göre maddi- teknik sahadaki gelişmeler manevi sahaya ait insan düşüncesi ve bilimin ürünüdür bu ürün bütünü teşkil eder. Turhan'a göre kültür değişmesinin (Batılılaşma) yarattığı sorunun çözümünü yine kültür değiştirmelerini araştırmakla bulunabilir. Turhan batılılaşmayı temel sorun olarak diğer sorunların kaynağının da bu olduğunu ifade eder, onun için batılılaşmayı ilmi düzeyde analiz etmek önemlidir. Turhan devrimin nasıl bir değişme yaşattığının iyi analiz edilmesini ister. Ayrıca ülkemizin kültür değişmelerinin etkilerini zorunlu kılan şey, ülkemizin uzun bir zamandır kültür değişmesinin içinde olmasıdır. Turhan kültürün nasıl değiştiğini bilip ona göre Batılılaşım anlayışından hareket eder yani kafadaki ideallere göre değil toplumsal realiteden hareketle toplumsal değişim yapılmalı der.

kapitalizmin bu coğrafyada kök salamamasını Batı'daki dinamik zihniyet karşısında statik Osmanlı zihniyetinin olmasına bağlar. Batılı rasyonel insan sürekli kazanmak ve sermaye artırmak hırsıyla hareket eder dinamik bir koşuşturma içindedir ve kârını düşünür. Bunun tam zıddında yer alan birey ise sadece gündelik geçimi için çalışan günü kurtaran kârı, sermayeyi, büyümeyi önemsemeyen bir tiptir. Bu durum Batı'daki dinamik ve rasyonel hayata karşın, Osmanlı'da durağan bir yaşam anlayışının varlığını ortaya koyar. Ülgener, geri kalmışlığın çok farklı nedenleri olabileceğini kabul etmekle birlikte, Osmanlı'nın gerileme döneminde ekonominin durgun, mistik bir hal almasında tasavvufun etkisinin göz ardı edilemeyeceğini belirtir. Ona göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi durağanlığı, dönemin iktisadi, dini, siyasi ve edebi süreçleriyle harmanlanmış bu zihni ve fikri farklılıklardan kaynaklanan bir desen oluşturmaktadır. Ülgener, İslam'ın asıl kaynaklarında akla, bireye, çalışmaya ve ticarete önem veren vurgunun, kapitalizmin gelişmesine uygun bir zemin sunduğunu düşünmüş, ancak tarihin belli kesitlerinde İslam dininin yanlış yorumlanmasının engel yarattığını belirtmiştir. Ülgener'e göre, Osmanlı toplumu ile Batı arasındaki ayrılış noktası, tarihsel süreçte gelişen tarihsel zihniyet farklılaşmasıdır. Turhan da insanımız da bilim zihniyeti oluşturmadan, teknik ve mesleki kabiliyetlerle donatmadan, sadece Batılı kanunlar, modern şehirler, teknolojik aletler ile Batılılaşacağımıza inanma zihniyetinin yanlış olduğunu belirtir. Diğer bir ifadeyle asıl sıkıntımız insan unsurunun haricinde bir Batılılaşmanın mümkün olabileceği sanısında olmamızdır. Turhan, medeni bir toplumun ancak bilim zihniyeti ve bilimle yetişmiş uzman insanlarla kurulabileceğine inanmaktadır. Mümtaz Turhan'ın Batılılaşma felsefesi, kalkınma çabalarının başarısızlığını doğrudan insan unsurunun ihmal edilmesine bağlamakta ve bu nedenle insan faktörünü kalkınmanın ve Batılılaşmanın anahtarı olarak konumlandırmaktadır. Turhan, Batılılaşmayı yalnızca teknolojik veya yüzeysel unsurların benimsenmesi olarak değil, Batı medeniyetinin temel unsurları olan bilim zihniyeti, teknik beceriler ve özgür düşünce gibi köklü değişimler üzerinden değerlendirmektedir. Turhan'a göre her devirde amacın Batılılaşmak olmasına rağmen tutulan yolların ve kullanılan araçların ayrı olması batılılaşmada devamlılığa engel olmuştur. Bunun asıl nedeni batıdan alınması gerekenler değil tali unsurları alarak hakiki kıymetlerimizi terk ve ihmal etmiş olmamızdır.²² Bu durum aydınla halk arasında uçurum yaratmıştır. Aydını anlamayan halk, halkı anlamayan aydın. Ülgener zihniyet meselelerine yaklaşırken önemli olan şeyin bir eylemin yorumlanabilir ve anlaşılabilir anlam olduğunu söyler.

²² Turhan, Mümtaz. "Hakiki Kıymetlere Doğru", Türk Yurdu, 246, (1955b), 8.

Kaynakça | References

- Azman, Ayşe - Yetim, Nalan. "Bir Entellektüelin Yüz Çizgileri, Sabri F. Ülgener", *Doğu Batı* 36 (2006), 175-192.
- Çiğdem, Ahmet. *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi*, Konya: Vadi Yayınları, 1997.
- Güngör, Erol. *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1990.
- Malinovski, Bronislaw. *Bilimsel bir Kültür Teorisi*, çev. Saadet Özkal. İstanbul: Kabalcı, 1992.
- Özkiraz, Ahmet. *Sabri F. Ülgener' de Zihniyet Analizi*. Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Sayar, Ahmet Güner. *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.
- Turhan, Mümtaz. "Garplılaşmanın Manası", *Türk Yurdu* 272 (1959), 19-20.
- Turhan, Mümtaz. "Hakiki Kıymetlere Doğru", *Türk Yurdu* 246 (1955b), 6-9.
- Turhan, Mümtaz. "Türk Kültür Unsurları Karşısında Avrupalı ve Amerikalılar", *Türk Yurdu* 245 (1955a), 891.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987.
- Ülgener, Sabri F. *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Der Yayınları, 1981b.
- Ülgener, Sabri F. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları, 1981a.
- Ülgener, Sabri F. *Makaleler*. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.
- Ülgener, Sabri F. *Zihniyetler Aydınlar ve İzm'ler*. Ankara: Mayaş Yayınları, 1983.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.